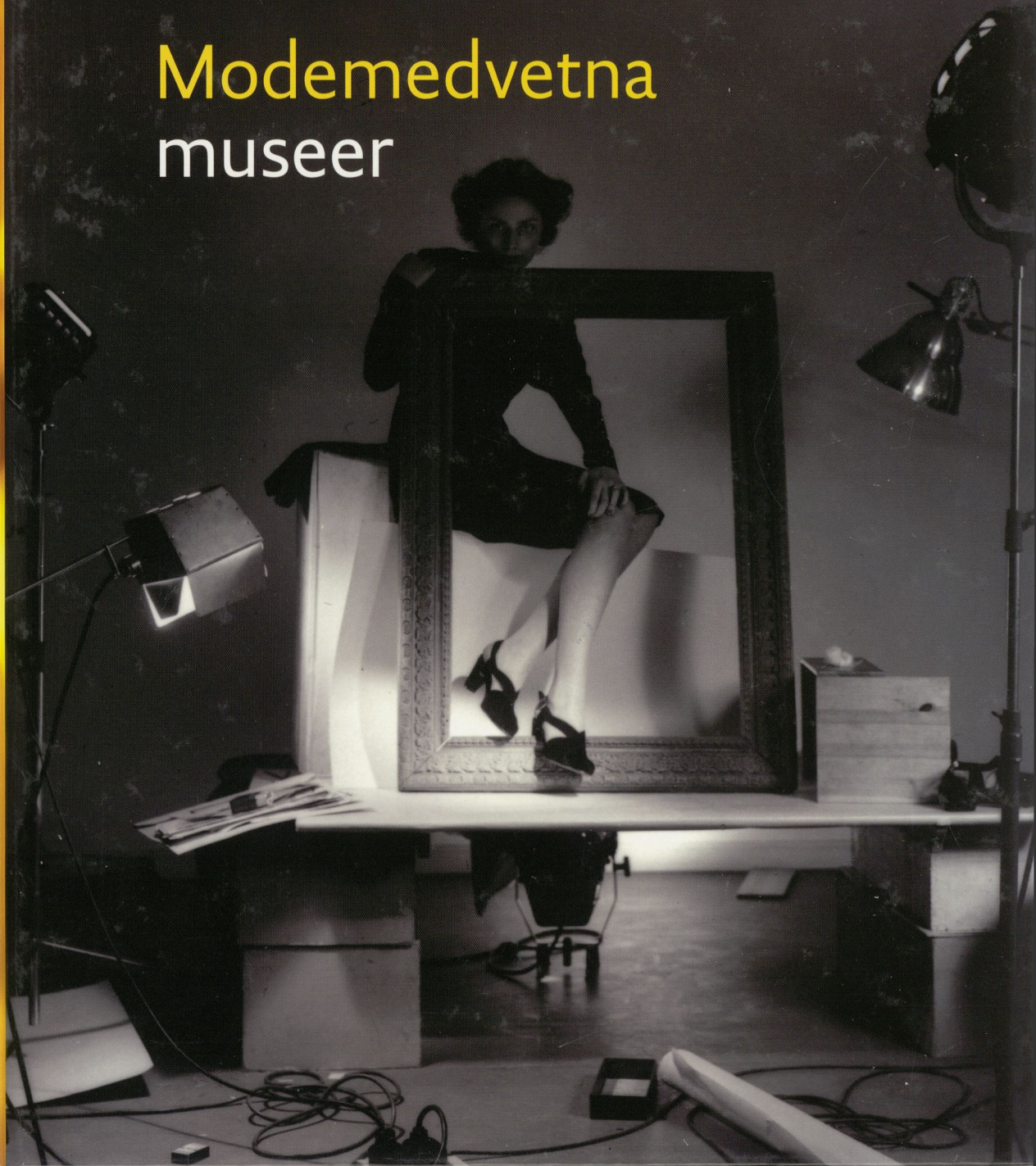

Modemedvetna museer

Modemedvetna
museer

FATABUREN 2010

Modemedvetna museer

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK 2010

Red. Christina Westergren och Berit Eldvik

FATABUREN Nordiska museets och Skansens årsbok, är en skatt av kulturhistoriska artiklar som publicerats under mer än ett sekel.

Årsboken började som ett häfte med rubriken »Meddelanden«, redigerat 1881 av museets grundare Artur Hazelius för den stödjande krets som kallades Samfundet för Nordiska museets främjande. 1884 publicerades den första kulturhistoriska artikeln och när publikationen 1906 bytte namn till »Fataburen. Kulturhistorisk tidskrift« kom de vetenskapliga uppsatserna att dominera innehållet. Från och med 1931 fick årsboken Fataburen en mer populär inriktning och i stora drag den form som den har idag. Fataburen har sedan dess förenat lärdom och sakkunskap med syftet att nå en stor publik.

Fataburen är också en viktig länk mellan Nordiska museet och Skansen, två museer med en gemensam historia och en gemensam vänförening. Varje årsbok har ett tematiskt innehåll som speglar insatser och engagemang i de båda museerna, men verksamhetsberättelserna trycks numera separat och kan rekvireras från respektive museum.

Ekonomiskt stöd från Nordiska museets och Skansens Vänner gör utgivningen av Fataburen möjlig.

Fataburen 2010
Nordiska museets förlag
Box 27820
115 93 Stockholm
www.nordiskamuseet.se

© Nordiska museet och respektive författare
Omslag och grafisk form Lena Eklund
Omslagsfoto Kerstin Bernhard (framsida) och Mats Landin, Nordiska museet
För- och eftersättsblad Detalj av klänning från 1860-talet. Foto Mats Landin, Nordiska museet

Tryckt hos NRS Tryckeri, Huskvarna 2010
ISSN 0348 971 x
ISBN 978 91 7108 540 5

Tre folkliga ylleschalar från 1800-talets slut. Foto Mats Landin, Nordiska museet.

Schalen – ett modeplagg

Det nyfödda barnet sveps in helt och hållet i ett tygstycke. Det blir varmt, ombonat och mjukt. Behovet av att lindas in och bli varm och trygg tycks ursprungligt och därför vill man gärna tro att schalen, det stora tygstycket kring kroppen, är ett ålderdomligt plagg. Ändå kommer schalen in som ett förhållandevis sent plagg i västvärldens klädmode. Ett lån från Asien som så mycket annat. De första schalarna kom till England med det Ostindiska kompaniet vid 1700-talets mitt. När empirstilen utvecklas med sina förebilder från grekisk och romersk klassisk klädstil blir den svepande schalen ett modeplagg tillsammans med kroppsnära klänningar utan stela stommar. Förutom att schalen stämde väl in i den veckrika och draperande stilen blev det säkert en nödvändighet att både kunna skyla och värma sig med de mycket tunna klänningsmaterial som modet förespråkade.

»Äkta schalar«

Den schal som togs till Europa var ett mansplagg från Kashmir, en provins i norra Indien. Ett högstatusplagg av yppersta ull-

BERIT ELDBIK är etnolog och intendent vid Nordiska museet. Hon har arbetat med museets dräktsamlingar sedan 1970.

Detalj av schal från Kashmir. Foto Mats Landin, Nordiska museet.

kvalitet som i sitt hemland hade fungerat som dyrbar gåva mellan prinsar och andra välsituerade män. Den långsmala schalen kunde vara upp till omkring tre meter lång och mellan 50 och 150 cm bred. Den var vävd i kyperteknik med mönstrade bårder i båda ändar. Den var superlätt av den finaste ull som världen sett, tagen från bergsgeten *Capra hircus*, som betade på Himalayas sluttningar. Det kyliga klimatet gjorde att geten utvecklade en mycket tät och fin bottenull, kallad pashminaull, och det var den som togs tillvara och spanns till en ofattbart tunn tråd. Bårderna, som hade stiliserade

blommönster i täta partier och många färger, vävdes genom in-plockning av varje enskild tråd, och det kunde bli många i varje skäl. Det är samma teknik som vår rölakanteknik, där man också plockar in mönstertrådarna och slingar dem om varandra vid varje färgbyte och vändning. Bara det att i Kashmir var trådarna så mycket finare, förstoringsglas är nödvändigt för att se hur det är gjort.

Kopior från Europa

Dessa lyxplagg med sin långsamma tillverkningsmetod blev förstås oerhört dyrbara och var enbart till för den allra förmodnaste överklassen även i Europa. Men modet var så lockande och suget efter att äga ett så sensuellt plagg så överväldigande att mycket snart, redan kring 1780, hade skickliga vävare i

framförallt England och Skottland lyckats komma på en metod att imitera de äkta kashmirschalarna. Det var så de kom att kallas »äkta schalar«. Modestäder som Paris och Wien började egen tillverkning strax efter sekelskiftet 1800. Samtidigt startade även schalvävningen i Paisley i Skottland, där man kunde bygga på en gedigen äldre vävproduktion av främst tunna siddenvävnader, och där man ganska snart skulle få en ledande position och ge namn åt hela fabrikationen av imiterade äkta schalar genom att ständigt ha en otroligt snabb omställning till nya mönster, vävning i stor skala och en ihärdig marknadsföring.

Modeplanscher från 1800 och 1805 som visar det antika idealet och de långa kashmirschalarna. Planscher i Nordiska museet.

Del av europeisk
schal, troligen till-
verkad i Paisley om-
kring 1820 (även t.h.).
Foto Mats Landin,
Nordiska museet.

För att kunna producera större mängder schalar till ett rimligt pris var det helt enkelt nödvändigt att snabba upp tillverkningen. Det kunde ske genom att man istället för att plocka in varje tråd i mönstret skyttlade in garnet över hela bredden. För att få fram likadana mönster som i de äkta schalarna använde man sig av samma teknik som vid annan avancerad mönstervävning, där trampvävstolen inte räckte till. Man hade en överbyggnad på vävstolen, en s.k. simpelrustning, som hanterade mönsterbildningen genom ett extra solvsystem. Det krävde en skicklig yrkesvävare som först programmerade in mönstret i simpelramen efter en mönsterritning. Genom att skyttla in garnet gick det snabbt men eftersom samma trådfärg inte löpte över hela ytan fick tråden lö-

pa i långa flotteringar på baksidan när den inte syntes i mönstret. När man sen vet att schalarna vävdes med baksidan uppåt och att vävaren inte såg mönstret förrän schalen var färdig, förstår man ännu bättre hans kompetens och den stackars draggossens utsatta läge om han inte drog i rätt tråd vid varje nytt inslag. När schalen var färdigvävd gick den till klippning, där flinka händer fick klippa bort alla fritt löpande trådar på avigan, ett riktigt petgöra för att inte skada väven. Det var dock nödvändigt att göra annars skulle det finnas risk att bäraren fastnade i de många trådarna. Och med hela trådsystemet kvar blev schalen också orimligt tung. Speciellt när bårderna tenderade att bli bredare och bredare och med tiden kunde bli heltäckande. Ofta klipptes så mycket som 60 % av garnets vikt bort. Vad man gjorde av allt bortklippt garn är okänt, förmodligen löstes det upp, kardades igen och spanns till ny tråd. Under 1830-talet konstruerades en speciell maskin för denna trådklippning.

Att den europeiska tillverkningen så snabbt kom igång, i Norwich och Edinburgh redan i slutet av 1700-talet, berodde på att tekniken ifråga var densamma som använts i tunna genomskinliga vävnader av silke eller bomull med spridda mönster över ytan. Även dessa var skyttlade med bortklippta trådar mellan de olika motiven så att de såg ut att vara inbroscherade istället. Sådant

hade varit stapelvaror och producerats i massor för export och i Englands och Skottlands vävdistrikt fanns tusentals vävare som nu kunde övergå till den mer lönande schaltillverkningen.

Problemet med ullen

I Europa fanns inte samma superfina ull som i Kashmir. Problemet löstes på olika sätt. Det vanligaste var att använda silke i varpen och den finaste ull man kunde uppbåda, oftast från Australien, i inslaget. Då fick man fram nästan samma mjukhet och glans. Misslyckade försök gjordes att inplantera Himalayagetter både i England och Frankrike. De djur som klarat den långa transporten dog kort därefter och de som överlevde utvecklade ytterst litet bottenull eftersom klimatet var för varmt.

Först på 1830-talet hade man genom otaliga experiment lyckats väva schalar av enbart ull. Men variationerna i kvalitet fortsatte att vara stora. Det finns schalar i enbart ull, enbart silke eller bomull, eller kombinationer av dem alla. Kvaliteten är inte i första hand avhängig av materialet utan av tätheten i väven som låter mönstret framträda och ger tyget stadga och hållbarhet.

Paisley i ledande position

Som nämnts blev Paisley snart mest känt och också den stad som hade störst produktion. Det mönster som för alltid är förknippat med de äkta schalarna kallas fortfarande för paisleymönster när det med jämna mellanrum dyker upp som ett nytt modermönster. Mönstret, som också kallas schalgurka eller med ett hinduiskt ord mir-i-bota, eller buta, var från början, under 1600-talet, en kvist eller samling med blommor som fanns som

Ylleschal på dräktdocka föreställande en ung kvinna från Värmland. Schalen är från 1800-talets mitt med ett tryckt mönster som är en förenkling av de »äkta schalarnas«. Foto Mats Landin, Nordiska museet.

en rak bård på kashmirschalarna. Mönstret stiliserades alltmer och fick en vasliknande eller dropplik form. Droppen drogs ut alltmer på längden, toppen böjdes och innan utvecklingen var fullbordad hade den också fått en slingrande rörelse. Mönstrets utveckling kan möjligen jämföras med vad som hände med kurbitsen i vårt eget Dalmåleri.

Denna utveckling fanns redan i Kashmir men accelererade när mönstret togs om hand av europeiska, främst franska, mönstertecknare. Att teckna mönster för schalar måste ha krävt ett speciellt sinnelag och mängder med tålamod och tid. De komplicerade botafigurerna är fyllda med ett myller av små blommor och ornament liksom utrymmet mellan dem, mönstren kan vara uppbyggda i flera lager som överlappar varandra i olika djup. När jacquardmaskinen, med sina stora möjligheter till variationer, infördes på 1830- och 1840-talen får mönsterteckningarna allt fantasifullare och inrikat utformning och mönstren täcker i stort sett hela schalen. Att teckna mönster för schalar blev en lönande industri för sig och de skickligaste mönsterritarna var högt uppburna och berömda konstnärer.

Schalen följer modet

Av ett så älskat plagg som schalen krävdes förstås ständig förnyelse och anpassning till modets växlingar. Det går därför att följa dels förändringar i storlek och form, dels ett ständigt förnyat mönsterinnehåll inom de givna ramarna, som skulle utgå från originalen.

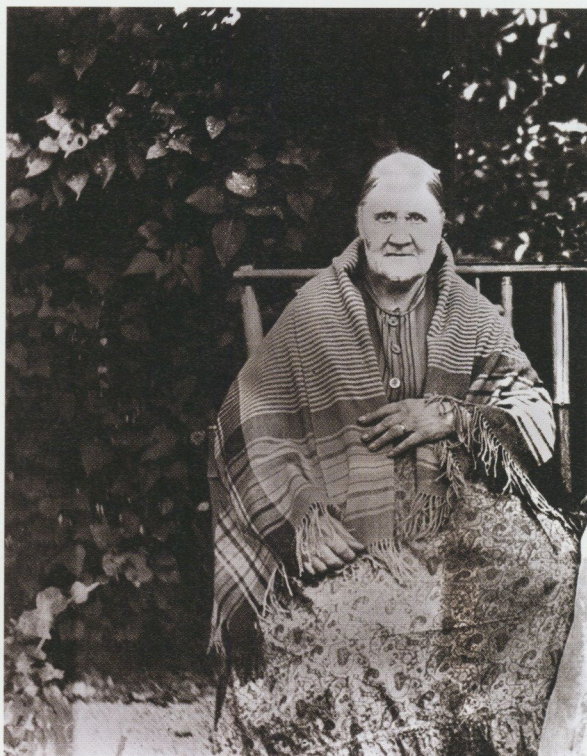
De långsmala modellerna blev under 1830-talet kvadratiska och växte alltmer i storlek för att under 1850- och 1860-talen, när krinolinen var som vidast, nå ett maximum. De största

Fransk modeplansch från våren 1870, när schalarna var som störst. De bars dubbelvikta och draperade runt kroppen. T.h. skymtar det nya modet med en kort jacka anpassad till turnyren. Plansch i Nordiska museet.

paisleyschalarna var då omkring 300 x 150 cm. Vid 1800-talets mitt började schalen också sprida sig till de breda folklagen och blev ett högt älskat ytterplagg, lätt att svepa om sig och möjligt att skaffa utan att betala för skräddararbete. När schalen försvann som modeplagg, vilket skedde när turnyren avlöste krinolinen på 1870-talet, levde den vidare som det vanligaste folkliga ytter plagget åtminstone fram till sekelskiftet 1900 och på sina håll ännu längre.

Hemvävda rutiga ylleschalar fanns i de flesta hem på landsbygden och hade en mångsidig användning, inte bara som kvinnors

Nanna Snygg från
Luggude i Skåne i
rutig ylleschal vid
1900-talets början.
Foto Nordiska museet.

ytterplagg. Med en schal kunde man alltid hålla värmen, på en gamling inomhus i kammaren, på ett spädbarn under vägen till kyrkan eller på ett skolbarn en isande kall morgon med yrsnö när det skulle pulsa flera kilometer till skolhuset.

Uppteckningar om kvinnodräkten under det sena 1800-talet och 1900-talets början finns i Nordiska museets arkiv. Meddelare från hela landet har ganska samstämmiga uppgifter om schalarnas bruk. Några utdrag får stå som exempel. Från Stugun i Jämtland sägs: »Det egentliga ytterplagget var dock schalen. Stora, tjocka schalar, som lindades kring kroppen. Till högtid hade de förmögnare bondkvinnorna en s.k. »äktschal«, som var kastad över ryggen och över axlarna. Sådana schalar har gått i arv i flera generationer.» Och från Boda i Dalarna: »Vid ungefär samma tid [1870-talets senare hälft] började även en och annan kvinna att skaffa sig en schal för att använda som ett slags ytterplagg under vintern, särskilt när man skulle åka till kyrkan eller eljest ut från gården. Bruket med att använda schalar tog snart fart varför de flesta kvinnor började att själva väva sig schalar i svart, grå och rödrutiga mönster, och vilka sedan undergick en viss behandling hos de färgare som brukade syssla med beredning av vadmal. Bruket med att använda schalar varade omkring ett trettiotal år, varvid även en mångfald dyrbarare dylika plagg förekom, vilka inköptes utifrån.»

Bevarade schalar

Nordiska museet har en stor samling schalar av alla sorter. Bara sådana med mer eller mindre nära anknytning till miribota-mönstret och de äkta schalarna uppgår till runt hundra stycken. Flera är äkta kashmirschalar från Indien, hemförda av

Morgonrock från
tidigt 1800-tal, sydd
av en paisleyschal från
1800-talet. Foto Mats
Landin, Nordiska museet.

långväga resenärer eller givna som brudschal till en ung adelsfröken. Även de europeiska kopiorna har påfallande ofta burits just som brudschalar. Av det förstår vi den rang av representativt högtidsplagg och exklusivitet som schalen åtnjöt. Detta gäller även i allmogemiljö. De vävda schalarna blev i sin tur kopierade i tygtryck i fallande kvalitet, från silke till bomull och ylle med mönster som nära eller mer fantasifullt tog upp miri-botamotivet. Men vilken kvalitet de än hade, var de finplagg för den som hade råd att köpa. Vilket pris de än betingade var de köpeplagg och alltid finare än de hemvävda.

Ungefär samtidigt som schalen kom ut till landsbygdens kvinnor blev turnyrmodet det nya bland stadens damer. Turnyren som byggde upp klänningen baktill och betonade stusspartiet med draperade band, rosetter, fransar och dylikt, blev som sagt slutet för de stora schalarna i modevärlden. Schalen gick för långt ner bak och dolde det som skulle framhävas. Istället kom kortare och mer tillskurna små jackor och caper. De stora schalarna, framförallt de typiska paisleyschalarna från 1860-talet, kastades inte bort, det var de för fina för, men de fick nya funktioner. De var stora och räckte väl till som dörrdraperier eller flygeltäcken. De kunde också sys om till en morgonrock eller aftonkappa.

Under hela 1900-talet har schalen återkommit i modet då och då. Och varje gång finns kopplingen till kashmirschalarna i någon form. Paisleymönstret är älskat och välkänt, vem har om inte annat ägt en snusnäsduk med just det mönstret.

Paisleymönstrad snusnäsduk från 1990-talet.
Foto Mats Landin,
Nordiska museet.